

J. GUNN (ed.) — Encyclopedia of Caves and Karst Science. Fitzroy Dearborn, An imprint of the Taylor and Francis Group, New York, London 2004, XVIII + 902 str.

Szybki rozwój nauki powoduje gwałtowne przyrastanie wiedzy z czasem, w postępie geometrycznym, przeto całość dziedziny wiedzy, tym bardziej tak złożonej jak kras i speleologia, nie może opanować pojedynczy czytelnik, nawet będący specjalistą; dlatego rośnie zapotrzebowanie na wydawnictwa encyklopedyczne i przeglądowe na różnym poziomie i w różnym zakresie. Na rynku pojawiają się coraz częściej zespołowe opracowania firmowane przez międzynarodowe i krajowe specjalistyczne organizacje i towarzystwa naukowe lub znane firmy wydawnicze, redagowane przez wybitnych specjalistów, których nazwiska mają przyciągnąć czytelników. Wydawnictwa takie zwykle długo się rodzą i nie są adresowane do szerokiego grona czytelników encyklopedii powszechnych, lecz do wybranych grup zainteresowanych jakąś dziedziną wiedzy. Powstają też specjalistyczne wydawnictwa adresowane do czytelników na całym świecie, a więc publikowane już nie w językach narodowych, nawet szeroko znanych, lecz we współczesnej *lingua franca*, czyli w języku angielskim. Przeto głównymi redaktorami są amerykańscy lub brytyjscy specjaliści o znanych nazwiskach, a do zespołu autorów zapraszani są naukowcy z innych krajów.

Obecnie serię encyklopedii nauk o środowisku wydaje grupa *Taylor & Francis Books Inc.* Właśnie w tej serii jako jeden z pierwszych tomów (po *Encyclopedia of Environmental Politics*, 2001 i *Encyclopedia of Geomorphology*, 2003) ukazała się pierwsza encyklopedia o jaskiniach i krasie, wydana wspólnie z brytyjską firmą *Fitzroy Dearborn*. Już ta kolejność świadczy o ważności i aktualności tematyki krasowo-jaskiniowej, spowodowanej tym, że ze źródeł krasowych czerpie wodę około jednej czwartej ludności świata, że jaskinie są *naturalnym muzeum przechowującym zabytki archeologiczne i osady zawierające zapis dawnych środowisk* (Gunn, str. VII–VIII), co więcej stanowią obiekt ostrej rywalizacji pomiędzy coraz lepiej wykwapowanymi zespołami grotolazów, odkrywającymi ostatni, naprawdę nie tknięty ludzką stopą fragment lądów.

Redaktorem tego tomu jest profesor geografii John Gunn z Uniwersytetu Huddersfield w Anglii, znany geomorfolog, współautor i współredaktor kilku książek o krasie i jaskiniach,

np. *Caves and Karst of the Peak District* (1990), *An Introduction to British Limestone Karst Environments* (1994) i *The Reclamation of Limestone Quarries using Landform Replication* (1997), członek kolegów redakcyjnych znanych czasopism (*Cave and Karst Science* i *Environmental Geology*) oraz przewodniczący Komisji Krasowej Międzynarodowej Unii Geograficznej w kadencji 2000–2004. Do czternastoosobowej Rady Redakcyjnej weszli przedstawiciele różnych dziedzin (str. II): archeolog; biolog; geografowie; geologowie: dr A. Klimczuk (Instytut Nauk Geologicznych Narodowej Akademii Nauk Ukrainy), dr D. Love (Brytyjska Służba Geologiczna), prof. A. Palmer (State University of New York, Oneonta, USA), dr T. Waltham (Nottingham Trent University, Anglia) i dr S.R.H. Worthington (hydrogeolog, Dundas, Kanada); specjaliści ochrony środowiska, historii nauki, edytorstwa i zarazem wybitni badacze jaskiń, którzy ustalili listę haseł i autorów.

Pierwszym i najważniejszym problemem był dobór i objętość haseł, aby encyklopedia zawierała najważniejsze informacje z różnych dziedzin nauki o jaskiniach i krasie, a jednocześnie nie przekraczała rozsądnych rozmiarów. Postanowiono, z pomocą rady redakcyjnej, wybrać po sto najważniejszych jaskiń i obszarów krasowych świata oraz najbardziej znaczących haseł dla nauk zajmujących się jaskiniami i krasem. Po dyskusjach rozszerzono tę listę do 351 haseł, które zgrupowano w następujące dziedziny (str. XV–XVIII): archeologia, sztuka w jaskiniach i paleontologia (29 haseł); biospeleologia (78); jaskinie i grotolazowanie (23); regiony jaskiniowe i krasowe (75); ochrona i zarządzanie (19); nauki o Ziemi (78); historia (27) oraz zasoby i rozwój (22). Oczywiście wiele haseł dotyczy kilku wymienionych dziedzin; dlatego w encyklopedii obok haseł zamieszczono obszerne indeksy ułatwiające znalezienie szczegółowych informacji rozsiągniętych w różnych hasłach. Każde hasło zostało wyposażone w odsyłacze do innych, zawierających informacje na podobne tematy, oraz prawie każde zostało wzbogacone bibliografią podzieloną na prace cytowane i lektury uzupełniające. Początkowo planowano ograniczyć objętość haseł do 1000 słów, lecz okazało się, że niektóre hasła muszą być obszerniejsze — do 4000 słów. Co więcej, obszerne hasła regionalne dotyczące kontynentów rozbito na części, np. *Europa alpejska*, *Azja centralna*, w których jeszcze wydzielono osobne hasła poświęcone: ogólnej charakterystyce geograficzno-geologiczno-krasowej, archeologii, biospeleologii i historii poznania.

Drugim problemem był dobór zespołu autorskiego, do którego zaproszenia przyjęły i z zadania się wywiązały 192 osoby. Wśród nich dominują geolodzy (48 osób), geografowie (47) i biologowie, w mniejszej liczbie są reprezentowani specjaliści innych dziedzin. Wśród autorów i współautorów wielu jest znanych starszych, często emerytowanych, profesorów (A.A. Cigna, Y. Daoxian, W. Dreybrodt, D. Ford, V. Dublansky, W.R. Halliday, C. Hill, J. James, T. Shaw, H. Trimmel i P. Williams), ale są też doktoranci (naliczyłem sześcioro — w połowie współautorów, w połowie samodzielnych autorów opisów egzotycznych albo bardzo trudnych systemów jaskiniowych). Autorzy ci reprezentują 34 kraje, głównie Stany Zjednoczone (52 osoby) i Wielką Brytanię (32), choć dość liczni są też Australijczycy (15), Francuzi (15), Słowacy (14) i Włosi (12), natomiast przez pojedyncze osoby są reprezentowane Bułgaria, Dania, Grecja, Holandia, Iran, Izrael, Japonia, Jugosławia, Liban, Malesja, Norwegia, Nowa Zelandia, Polska, Słowacja, Turcja i Węgry, którym daleko do Hiszpanii (7 osób), Szwajcarii (6), Belgii (5), Rumunii (5), Niemiec (4), Brazylii (3) i Austrii (3). Taki zestaw autorski jest nie tylko wykładnikiem osiągnięć naukowych, lecz także problemów językowych oraz słabej reprezentacji wielu krajów w Komisji Krasowej Międzynarodowej Unii Geograficznej i w ogóle w międzynarodowej współpracy. Nasz kraj reprezentuje tylko dr Andrzej Tyc z Katedry Geomorfologii Uniwersytetu Śląskiego, który jest samodzielnym autorem dwu hasel: *Europa Środkowa* (str. 331–333) i *Kuba* (271–272).

Nawet w obszernej recenzji trudno ustosunkować się do całej treści tak bogatego wydawnictwa. Przecież same hasła liczą 788 stron w formacie B4 wypełnionych drobnym drukiem w dwu szpaltach, informacje wstępne ze spisami hasel dalsze 18 stron, informacje o autorach kolejne 18, a obszerny indeks na końcu liczy aż 93 strony. Dlatego szczegółowe uwagi ograniczę do zakresu swej kompetencji: do zagadnień geologicznych i to głównie Europy Środkowej, do doboru i zawartości hasel oraz do reprezentacji osiągnięć polskich autorów w omawianych zagadnieniach i wśród prac cytowanych.

Tu tylko zwrócę uwagę na trzy redakcyjne niekonsekwencje, które mogą wprowadzić w błąd czytelnika albo przyspieszyć rozpad tego tomu: 1) w zamieszczonych na początku dwu spisach hasel nie podano stron, na których dane hasło się znajduje, trzeba więc wertować na wycucie prawie cały tom tam i z powrotem (a przecież to nie wymagało wiele wysiłku i nie zwiększyłoby objętości książki ani o jeden wiersz), strony zostały podane tylko w szczegółowym indeksie na końcu encyklopedii; 2) w dużych hasłach regionalnych nie ma konsekwentnego podziału na opis geograficzno-geologiczny, archeologię i paleontologię jaskiń, biospeleologię i historię poznania; 3) informacje o autorach, zapewne przez nich samych nadesłane, nie zostały ujednolicone i wyważone odpowiednio do dorobku danej osoby i jej roli w nauce czy eksploracji.

Pierwsza z tych uwag nie wymaga osobnego uzasadnienia. Uwagę drugą można zilustrować przykładami: Europę podzielono na: *alpejską, Bałkany i Karpaty, Środkową, śródziemnomorską, północną* oraz *Brytanię i Irlandię*, czyli ogólnie zostało scharakteryzowanych sześć części kontynentu, a brak hasła poświęconego Europie Wschodniej, największej terytorialnie, z różnorodnym krasem od Kaukazu po wybrzeża Estonii i Finlandii. Z tych sześciu części *Europa Środkowa* oraz *Brytania i Irlandia* zostały opisane w trzech hasłach: ogólnym, *Jaskinie archeologiczne* (bądź *archeologiczne i paleontologiczne*) i *Historia*; *Europa śródziemnomorska* w dwu: ogólnym i *Jaskinie archeologiczne i paleontologiczne*, a pozostałe regiony zostały tylko ogólnie scharakteryzowane. Najbardziej konsekwentnie zostały podzielone i opisane w oddzielnych hasłach: ogólnym, *Biospeleologia*, *Jaskinie archeologiczne i Historia*, Ameryka i Australia (Ameryka podzielona na trzy regiony: *Północną, Środkową i Południową*, z czterema wymienionymi hasłami dla każdej; a Australia jako całość. Naj-

mniej konsekwentnie potraktowano największy kontynent — Azję podzielono na 5 regionów: *centralną, NE, SE, SW* i wyspy *południowo-wschodnie*, z czego obok ogólnego opisu tylko Azja południowo-wschodnia przedstawiona jest w pięciu hasłach: dwa ogólne — osobno kontynentalna część (Indochiny), a osobno wyspiarska — i 3 problemowe, w których już nie oddzielono wysp od kontynentu: *Jaskinie archeologiczne, Biospeleologia i Historia*. Jeszcze tylko w hasle Azja NE wydzielono osobno historię, gdy inne części są tylko opisane w jednym ogólnym hasle.

Brakuje również konsekwencji w redagowaniu not biograficznych o autorach, choć widać narzucony wspólny układ: po nazwisku i imionach, stopień naukowy, funkcja i instytucja reprezentowana; następnie najważniejsze dzieła, najważniejsze czasopisma i wydawnictwa zbiorowe, w których dany autor publikował swoje prace lub pełnił funkcje redaktora; albo wyprawy i osiągnięcia eksploracyjne; najważniejsze funkcje i członkostwa honorowe w stowarzyszeniach; a na końcu wydzielony wykaz hasel, których jest autorem lub współautorem. Dla mnie paradoksem są nieproporcjonalnie długie noty: prof. J. Myloire'a (25 wierszy, w tym 2 wiersze tytułów 3 opracowanych hasel), dr P.E. LaMoreaux (23 wiersze, 1 hasło) i dr A. Tyc (14 wierszy, w tym 1 wiersz z tytułami 2 hasel); gdy tyle samo liczy nota prof. D. Forda (w tym 4 wiersze z tytułami 10 opracowanych hasel, gdy nie ma wzmianki o artykułach opublikowanych w *Nature* i *Science*), a wyraźnie krótsze są noty prof. P. Williama (11 wierszy, w tym 2 tytułów opracowanych 4 hasel), prof. W. Dreybrodta (10 wierszy, w tym 4 tytułów 5 opracowanych hasel), czy dr R. Maire (4 wiersze, w tym 1 tytułów opracowanych dwu hasel), podczas gdy najkrótsze noty liczą 2–3 wiersze.

Czasem zadziwiająca jest selekcja hasel, np. dlaczego z dwu najświetniejszych jaskiń z prehistorycznymi malowidłami na osobne hasło zasłużyła Altamira, a poskapiono strony dla chyba najbardziej znanej Lascaux; dlaczego wśród jaskiń alpejskich systemy Hölloch i Siebenhengste oraz Spannagel Höhle zasłużyły na osobne hasła, a nie najgłębsza z nich Laprechtsofen, najświetniejsza lodowa jaskinia Eisriesenwelt (40 km długości) czy najdłuższe jaskinie Północnych Alp Wapiennych, Hierlatzhöhle (87 km), Raucherkarhöhle (79 km) i Dachstein-Mammuthöhle, czy nie mniej słynne jaskinie Styrii, Drachenhöhle i Lurhöhle, tylko wspomniane w innych hasłach.

Podobnych niekonsekwencji jest wiele w tekście, co zilustruję na przykładzie Europy Środkowej. W ogólnym opisie region ten obejmuje Polskę, Czechy, Słowację, Austrię i Węgry (str. 331–333), w hasle *Jaskinie archeologiczne* (str. 333–335) zawarte są tylko informacje z Nadrenii, Bawarii i pogranicznych obszarów Francji i Szwajcarii (Góry Jura), nie ma żadnych informacji o archeologicznych pracach w Austrii, Czechach, Polsce, Słowacji i na Węgrzech, gdzie od lat 80. XIX wieku są publikowane liczne prace archeologiczne po francusku i niemiecku (np. przez AU w Krakowie i w Wiedniu). Miło, że według niemieckiej autorki środkowa Europa zaczyna się na zachód od Renu, lecz z całą pewnością nie kończy się na Czeskim Lesie (Szumawie) koło Ratzbony. Tylko w hasle *Historia* (str. 335–336) prof. H. Trimmel rzeczywiście obejmuje cały obszar środkowej Europy i sięga do Rumunii i Chorwacji. Na zakres *Europy Środkowej* nakładają się jeszcze hasła *Europa alpejska i Europa, Bałkany i Karpaty*. Pierwsze z nich jest świetnie napisane przez H. Trimmela i T. Walthama, obejmuje pas od Picos de Europa po okolice Wiednia. Drugie jest mocno niekompletne, gdyż obejmuje tylko Karpaty Wschodnie oraz pobliskie góry Jugosławii i Bułgarii, bez Chorwacji, Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry, Albanii i Grecji z jednej strony, a z drugiej Węgier, Słowacji i Karpat polskich. W ten sposób całe Karpaty Centralne i Zachodnie zostały potraktowane po macoszemu.

W tekstach i na mapkach jest też wiele niedokładności, np. w hasle *Europa Środkowa* jest napisane, że w Sudetach są *prekam-*

bryjskie marmury (str. 331), gdy w rzeczywistości są one głównie wczesnopaleozoiczne (do syluru włącznie), a Kras Czeski i Kras Morawski budują *wapienie karbońskie* (str. 332), tymczasem w Krasie Czeskim są to wapienie najwyższego syluru i dewonu (od przydolu do eiflu), a w Krasie Morawskim wapienie dewońsko-wczesnokarbońskie oraz jurajskie (od eiflu do turneju i od keloweju do tytonu). Odnosnie Węgier brak znów wzmianki o ogromnym udziale głębokiej cyrkulacji krasowej w podłożu neogenu, na obszarze 25 000 km², co jest napisane i narysowane w paru artykułach w cytowanym specjalnym zeszycie Biuletynu Węgierskiego Towarzystwa Speleologicznego, wydanym po angielsku z okazji 10. Międzynarodowego Kongresu Speleologicznego w Budapeszcie (1989). Jest podana tylko informacja, że węglanowe skały na Węgrzech odsłaniają się zaledwie na obszarze 1350 km². Innym błędnym stwierdzeniem jest zdanie (str. 331): *W Górach Świętokrzyskich jaskinie rozwinięte w dewońskich wapieniach są prawie całkowicie wypełnione osadami okruczoymi dolnotriasowej transgresji* (np. *Chelosiowa Jama, jaskinia ponad 3 km długa*). Jest to ogromna przesada, gdyż w innych jaskiniach rozwiniętych w wapieniach dewońskich nie znaleziono nawet śladu osadów triasowych (np. Raj i Zbójceka w Łagowie, żeby tylko wspomnieć o innych największych jaskiniach regionu), a Chelosiowa Jama jest co najwyżej w połowie ekshumowaną w neogenie i plejstocenie jaskinią rozwiniętą przed przykryciem przez osady pstrego piaskowca i to lądowe, a nie morskie. Zastrzeżenia można mieć również do załączonej mapki, gdzie napis *Holy Cross Mountains* jest umieszczony w Kotlinie Sandomierskiej, a napis *Murań* w miejscu planin (płaskowyżów) Silickiej i Plesziwieckiej. Ile z tych błędnych informacji jest winą autora, a ile obróbki językowej i graficznej przez redaktorów, trudno się domyśleć. Uderza jednak fakt, że w literaturze do tego hasła są tylko 4 pozycje — dwie polskich autorów i dwie węgierskich, a brak choćby jednej pracy czeskiej czy słowackiej, gdy w innych hasłach podobnej rangi jest i po kilkanaście cytowanych pozycji.

We wspomnianym już, obszernym hasle *Europa, Balkany i Karpaty* (str. 328–331) wątpliwości budzi nie tylko zakres hasła, lecz także przypisanie najdłuższej jaskini Bułgarii — Duchłatej — do Starej Płaniny (dawniej zwanej Bałkanem), gdy w istocie leży ona na południe od Kotliny Sofijskiej, u południowo-zachodniego podnóża Witoszy, w zlewni Strumy i geologicznie należy do tektonicznej jednostki krajszczydów na zachodnim skłonie Rodopów, a rozwinięta jest w węglanowych skałach triasu środkowego. Również nazwa trzeciej co do długości jaskini Bułgarii brzmi Jagodinska, a nie *Jagodinskata*. Forma *Jagodinskata* to specyfika bułgarskiej gramatyki, w której rodzajnik określony (-ta, -to) przykleja się na końcu wyróżnionego rzeczownika.

Zadziwia mnie powierzchowność hasła *Kuba* (str. 271–272), gdzie geologia jest przedstawiona zgodnie z poglądami z lat 50. i 60. ubiegłego wieku, wprost z nie cytowanych, klasycznych prac o krasie kopiastym H. Lehmana i współpracowników (1954, 1956) oraz późniejszych prac radzieckich antymobilistów ze szkoły Bielousowa. Brak śladu licznych prac tektonicznych polskich geologów (głównie K. Piotrowskiej i A. Pszczółkowskiego) o płaszczowinowej budowie Kuby z lat 1976–1999, publikowanych po angielsku i hiszpańsku w takich czasopismach, jak *Kwartalnik Geologiczny*, *Biuletyn PAN*, *Acta Geologica Polonica* i *Tectonophysics*, oraz w dużej monografii wydanej na Kubie; ani też nie ma śladu po pracach krasowych z lat 1963–1967, publikowanych w *Biuletynie PAN* i *Acta Geologica Polonica* (R. Gradzińskiego i A. Radomskiego).

W hasle *Madagaskar* G. Middleton (str. 493–495), choć cytuje 16 pozycji, pominął wielką dwutomową monografię J.-N. Sa-

lomona (1986). Podobnie w hasle *Kwarcytowe jaskinie Ameryki Południowej* A. Auler (str. 611–613) opuścił pracę P. Zawidzkiego, F. Urbaniego i B. Koisara (1976), w której jest pierwsze mineralogiczne wyjaśnienie tworzenia się jaskiń w kwarcytach grupy Roraima, a cytuje 10 artykułów, w tym nieco późniejsze krótkie notatki Urbaniego, popularyzujące treść wspomnianej pracy.

Wśród drobnych błędów redakcyjnych wspomnę tylko, że w hasle *Czasopisma o jaskiniach* z tabeli wyleciała nazwa kraju *Poland* i Biblioteka Krasu i Speleologii z adresem w Sosnowcu jest jakby drugim centrum dokumentacyjnym w Portugalii (str. 465), a pominę zdarzające się tu i ówdzie błędy literowe oraz niekompletne dane bibliograficzne niektórych cytowanych prac.

Chociaż wśród autorów haseł jest tylko jeden Polak, to o krasie i jaskiniach Polscy pamiętali inni autorzy, np. H. Trimmel (str. 335) we wspomnianym już hasle *Europa Środkowa: Historia* wspomina, że o Smoczej Jamie pod Wawelem jest wzmianka pisana ok. roku 1190 (chodzi o *Kronikę* Wincentego Kadłubka) i że była ona znana w całej Europie dzięki ilustracji w *Cosmographii* Münstera (1544 i wiele wydań późniejszych); oraz o tym, że w jaskiniach *Ojcowa w Polsce, popularnych od lat osiemnastych XVIII wieku, działali prawdopodobnie pierwsi w świecie wyszkoleni przewodnicy już około roku 1810*. V. Debevec w hasle o speleoterapii (str. 698) wspomina o takich kuracjach prowadzonych w kopalni soli w Wieliczce.

Mimo bardzo skromnego udziału Polaków w zespole autor-skim, w cytowanej literaturze nasi autorzy są jednak dość często spotykani. Pracę Ludomira Sawickiego *A karst in Siam* (Belgrad, 1924) cytuje J.R. Dunkley w hasle o historii poznania krasu SE Azji (str. 113), a D. Ford słynną pracę tegoż autora o cyklu geograficznym w krasie (1909) w hasle *Kras* (str. 473–475). M.M. Camassa (str. 365–368) w hasle o zasobach pożywienia w podziemnym środowisku omawia pracę A. Chodorowskiego (*Speleologia* 1, 3: 122–144, 1959). A. Ginés (str. 470–473) w hasle *Karren* omawia eksperymenty S. Dżułyńskiego, E. Gila i J. Rudnickiego (1988) nad powstawaniem żłobków krasowych. W.R. Halliday (str. 252) w hasle o jaskiniach szczelinowych cytuje artykuł G. Klasska (2000) o jaskiniach we fliszu Karpat polskich, a w hasle *Pseudokras* pracę A. Eraso i M. Puliny (1992) o jaskiniach w lodowcach. C. Smart (str. 388) w hasle o jaskiniach w lodowcach i lodowcowym pseudokrasie cytuje artykuł W.E. Krawczyk, M. Puliny i J. Řehaka (1997). A. Tyc w hasle o krasie kubańskim (str. 272) cytuje pracę M. Puliny i J.R. Fagundo (1992) o chemicznej denu-dacji w zachodniej Kubie, a w hasle *Europa Środkowa* cytuje dwie polskie prace przeglądowe J. Głazka, R. Gradzińskiego i M. Puliny (1982) i M. Gradzińskiego (2001). A.G. Filipov (str. 514–515) w hasle *Surowce mineralne w krasie* cytuje pracę S. Dżułyńskiego i M. Sass-Gustkiewicza (1989), a D. Ford w hasle *Brekcje z rozpuszczania* (str. 660–661) szeroko omawia typy brekcji wyróżnione przez tych autorów i reprodukuje ich rysunek ze wspomnianej wyżej pracy. D. Middleton w hasle *Równina Nullarbor, Australia* cytuje pracę J. Grodzickiego (1985). S. Bottrell w hasle *Siarczkowe minerały w krasie* cytuje pracę M. Sass-Gustkiewicza (1983). W sześciu hasłach jest ogólnie cytowana międzynarodowa monografia o krasie kopalnym pod redakcją P. Bosáka, D. Forda, J. Głazka i I. Horačka (1989, por. *Prz. Geol.*, 37: 523): D. Ford (str. 475, 661), A.G. Filipov (str. 515), A. Farrant (str. 555), A. Osborne (str. 561), M. Day i T. Tang (str. 736).

Jak widać z wyliczonych przykładów, recenzowana encyklopedia nie jest bez zarzutu — musiała być przygotowywana w pośpiechu. Dlatego, choć zawiera wiele świetnie napisanych haseł, to korzystać z niej należy ostrożnie, sprawdzając wiadomości w innych źródłach.

Jerzy Głazek